

भारतातील शाश्वत विकास : समस्या आणि आव्हाने.

सरगर सुंदर प्रकाश*

संशोधक विद्यार्थी

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ,
औरंगाबाद.

डॉ. सुरेश एकनाथ घुमटकर**

मार्गदर्शक

विभागप्रमुख, अर्थशास्त्र विभाग
बलभीम महाविद्यालय बीड

गोषवारा :

2015 मध्ये न्यूयॉर्क येथे भरलेल्या संयुक्त राष्ट्र आमसभेच्या 70 व्या शाश्वत विकास परिषदेमध्ये संपूर्ण जगासाठी 17 शाश्वत विकास लक्ष्य स्वीकारण्यात आली. या दृष्टिकोनातून भारताने आराखडा निश्चित करून त्या दृष्टीने पावले टाकली व विविध शाश्वत विकासाच्या योजना सुरु केल्या. हा शोध निबंध भारतातील शाश्वत विकास साध्य करण्यासाठी भारतासमोरील असलेले विविध आर्थिक, सामाजिक आव्हाने व समस्या यांचा पद्धतशीर आढावा आहे.

बीज संज्ञा

शाश्वत विकास, हवामान बदल, दारिद्र्य, भूकबळी, लोकसंख्या विस्फोट, प्रदूषण, कौशल्य विकास, स्थलांतर.

प्रस्तावना

आपल्या देशाचा जलद आर्थिक विकास व्हावा असे जगातील प्रत्येक देशात वाटत असते. त्याचे दोन हेतू असतात एक- देशातील लोकांच्या जीवनमानाचा व राहणीमानाचा दर्जा सुधारवा व दुसरा हेतू आपला देश आर्थिक प्रगत व महासत्ता म्हणून उदयास यावा. असा प्रयत्न आणि विकासाचे धोरण जगातील अनेक देशांनी प्रामुख्याने प्रगत देशांनी स्वीकारल्याने पर्यावरण आणि नैसर्गिक संसाधनांचे अधःपतन होण्यास सुरुवात झाली. यावर विचार करण्यासाठी 1972 साली संयुक्त राष्ट्राने स्टॉकहोम येथे UN conference on human environment (UNCHE) ही परिषद भरविली. या परिषदेत पहिल्यांदा पर्यावरण हा एक विकासाचा निर्णायक मुद्दा असल्याचे मानण्यात आले. या परिषदेच्या परिणाम स्वरूप UNEP (United nations environment programme) ची स्थापना करण्यात आली. IUCN चे दोन तज्ञ इवा बेलफोर आणि वेक जॅक्सन यांनी 1980 मध्ये जागतिक संवर्धन डावपेच (world conservation strategy) हा अहवाल प्रकाशित केला. त्यामध्ये शाश्वत विकास हा शब्दप्रयोग पहिल्यांदा करण्यात आला. पुढे ब्रुटलँड आयोग

अहवाल (1987) व वसुंधरा परिषद (1992) यांनी शाश्वत विकासाच्या संकल्पनेचा विकास केला. त्यामुळे ती विकासाची एक संपूर्ण संकल्पना म्हणून उदयास आली. ब्रुटलँड विकास आयोग - 1985 साली संयुक्त राष्ट्रांच्या आमसभेने जागतिक पर्यावरण व विकास आयोग स्थापन केला. या आयोगाच्या अध्यक्षता नॉर्वेच्या पंतप्रधान श्रीमती ग्रो हरलेन ब्रुटलँड या होत्या. आयोगाने 1987 साली our common future या नावाने आपला अहवाल जाहीर केला. या अहवालात शाश्वत विकासाची पुढील व्याख्या देण्यात आली. "शाश्वत विकास म्हणजे असा विकास जो भविष्यकालीन पिढ्यांची स्वतःच्या गरजा भागवण्याची क्षमता धोक्यात न आणता वर्तमानातील गरजा भागू शकतो.

17 डिसेंबर 1998 रोजी यूएनच्या महासभेचे 50 वे सत्र आयोजित करून MDG- Millennium development goal हा मुख्य दस्तऐवज स्वीकारण्यात आला. ज्यात मूलभूत तत्वे आणि मुख्य यांचा समावेश होता. त्यावर सप्टेंबर 2000 मध्ये स्वाक्षरी करण्यात आली. ती उद्दिष्टे खालील प्रमाणे होती.

1. अति दारिद्र्य व भुकेचे निर्मूलन
2. सर्वांगीण प्राथमिक शिक्षण
3. जेंडर समानता व महिला सबलीकरण
4. बालमृत्यू कमी करणे
5. माता आरोग्यात सुधारणा
6. एचआयव्ही/ एड्स, मलेरिया व इतर रोगांशी सामना करणे
7. पर्यावरणीय शाश्वतता
8. विकासासाठी जागतिक भागीदारी.

MDG चा कालखंड 2000 ते 2015 संपल्याने आणि जागतिक बहुतेक विकसनशील देशांनी आपली लक्ष्य पूर्ण न केल्याने संयुक्त राष्ट्राने यांच्या जागी 2016 ते 2030 या 15 वर्षांच्या काळासाठी 17 शाश्वत विकास उद्दिष्टे स्वीकारली आहेत. ती खालील प्रमाणे आहेत.

1. दारिद्र्य नष्ट करणे
2. भूक नष्ट करणे
3. चांगले आरोग्य व सुस्थिती
4. शिक्षण
5. लिंग समानता
6. स्वच्छ पेयजल व स्वच्छता
7. परवडण्याजोगी व स्वच्छ ऊर्जा
8. चांगली कार्य स्थिती व आर्थिक वाढ

9. उद्योग नवाचार आणि पायाभूत संरचना 10. विषमता कमी करणे 11. शास्वत शहरे व समुदाय 12. जबाबदार उपभोग व उत्पादन 13. हवामान कृती 14. पाण्याखालील जीवन 15. शांतता, न्याय व मजबूत संस्था 16. जमिनीवरील जीवन 17. लक्ष्यपूर्ततेसाठी भागीदारी.

वरील SDG ना सरकारच्या धोरण, योजना आणि कार्यक्रमांद्वारे मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी भारताने अनेक सक्रिय पावले उचलली आहेत. त्यामध्ये नीती आयोगाने पुढाकार घेऊन भारताचा शाश्वत विकास मोजण्यासाठी एसडीजी इंडिया निर्देशांकाची सुरुवात 2018 मध्ये केली. तसेच प्रत्येक मंत्रालयांना SDG उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी विविध कृती कार्यक्रम तयार करण्याची जबाबदारी देण्यात आली. परंतु असे असले तरी भारतापुढे शाश्वत विकास साध्य करण्यात येणारे अडथळे व अनेक आव्हाने आहेत. प्रस्तुत शोधनिबंधातून शाश्वत विकास साध्य करण्यासाठी येणारे अडथळे आणि आव्हाने याचे विश्लेषण केले आहे व त्यावर शेवटी उपाय सुचवले आहेत.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

1. भारताच्या शाश्वत विकासातील अडथळे व आव्हाने यांचे अध्ययन करणे.
2. शाश्वत विकासाचे उद्दिष्टे याचे अध्ययन करणे
3. भारतात राबविण्यात येणाऱ्या शास्वत विकास योजनांचे अध्ययन करणे.

संशोधन पद्धती:

या संशोधनासाठी प्राथमिक तथ्यांचा वापर करण्यात आला नाही. हे संशोधन केवळ दुय्यम सामग्री वर आधारित आहे. तथ्यांचे संकलन करताना संदर्भ ग्रंथ, वर्तमानपत्रे, मासिके, भारत सरकारचे विविध आर्थिक अहवाल इत्यादी साधनांचा वापर करण्यात आला आहे. प्रस्तुत संशोधन विषयाचा अभ्यास करण्यासाठी वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे.

भारतातील शाश्वत विकासासमोरील समस्या आणि आव्हाने.

1. दारिद्र्य निर्मूलन:

चौथ्या पंचवार्षिक योजनेपासून भारताचे सर्वोत्कृष्ट प्रयत्न आणि गरीबी निर्मूलनाला प्राधान्य असूनही दारिद्र्यरेषे खालील लोकांची संख्या भारतात सर्वाधिक आहे जी SDG प्राप्त करण्याच्या प्रगतीमध्ये अडथळा आणते. अलीकडच्या काळातील संख्याकी आकडेवारी पाहिल्यास भारतामध्ये

ग्रामीण भागात एक चतुर्थांश लोक आजही दारिद्र्यामध्ये आपले जीवन जगत आहेत. तरी शहरी भागामध्ये 13.5% इतकी लोकसंख्या दारिद्र्य रेषेखालील आहे. आधुनिक काळात नवनवीन साधने लोकांना उपलब्ध झाली तरीही रोजगारांमध्ये सातत्याने होत असणारी घट, मागणीमध्ये होणारी वाढ, राजकोषीय तूट, भाव वाढ, औद्योगिक मागासलेपणा, निर्यातीचा अभाव, वाढती आयात, सेवा क्षेत्राचा वाढता प्रभाव, इत्यादी कारणांमुळे गरिबीची समस्या अधिक जटिल होत चालली आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळापासून भारतात विविध प्रकारचे दारिद्र्य निर्मूलन कार्यक्रम सरकारी तसेच गैर सरकारी पातळीवर अमलात आणले गेले पण तरीसुद्धा आवश्यक तेवढे यश भारतासारख्या विकसनशील देशाला मिळू शकलेले नाही, याचे कारण म्हणजे - भारताची अविकसित अर्थव्यवस्था, आर्थिक वाढीचा कमी दर, वाढती लोकसंख्या, कृषी क्षेत्राची असमाधानकारक कामगिरी, महागाई इत्यादी गोष्टीमुळे दारिद्र्य निर्मूलनास अडचण निर्माण होत आहे.

2. भारतातील पर्यावरणीय समस्या

भारतात लोकसंख्येची झपाट्याने वाढ, शहरीकरण, औद्योगिकीकरण आणि गरिबी यासारखे घटक पर्यावरणाला हानी पोहोचण्यासाठी जबाबदार आहेत. भारतात प्रचलित असलेल्या काही गंभीर पर्यावरणीय समस्या खालील प्रमाणे आहेत.

1. संसाधनांचा रूहास. (जमीन, हवा, पाणी).
2. पाण्याची वाढती टंचाई.
3. खालावणारा हवा गुणवत्ता निर्देशांक.
4. जैवविविधतेचे नुकसान.
5. कचरा व्यवस्थापनाचा अभाव.

भारतात शाश्वत विकासासमोर अनेक आव्हाने आहेत. यातील अनेक समस्या नैसर्गिक साधन संपत्तीच्या असंवेदनशील वापरामुळे निर्माण होत असताना गंभीर समस्या सोडवण्यात सरकारी जबाबदारी ही कमी पडत आहे. पर्यावरणाच्या या रूहासाचा थेट परिणाम व्यक्तीच्या जीवनावर होतो. दीर्घायुष्यावर होतो. ज्याचा परिणाम संपूर्ण विकास प्रक्रियेवर होतो.

3. स्वच्छ ऊर्जा

भारताने आपल्याला आवश्यक विजेपैकी 50% विद्युत निर्मिती ही जलविद्युत, सौर ऊर्जा, जैविक ऊर्जा, अशा स्वच्छ ऊर्जा स्रोतांमधून करण्याचं ध्येय ठेवले आहे आणि पुढच्या आठ वर्षात भारताला ते गाठायचं आहे. गेल्या काही काळात अशा स्वच्छ ऊर्जा स्रोतांचा वापर वाढतो आहे पण

हा वेग अजूनही कमी आहे. आजही भारत विजनिर्मितीसाठी मोठ्या प्रमाणात औष्णिक विद्युत केंद्रावर अवलंबून आहे. जिथे जिवाश्म इंधनाचा प्रामुख्याने कोळशाचा वापर केला जातो. जवळजवळ 60% ऊर्जा ही औष्णिक विद्युत निर्मिती केंद्रातून मिळते आणि त्यातही कोळशाचे प्रमाण सर्वाधिक आहे. केंद्रीय कोळसा मंत्रालयाने जाहीर केलेल्या आकडेवारीनुसार भारतात सप्टेंबर 2022 मध्ये कोळशाच्या उत्पादनात 12% वाढ झाली आहे. स्वच्छ ऊर्जा निर्मितीची क्षमता डिसेंबर 2022 पर्यंत 175 गिगावॅट वर नेण्याचे लक्ष भारताने समोर ठेवलं होतं पण भारत अजूनही त्यापासून बराच मागे आहे. सध्या भारतातील 116 गिगावॅट विज स्वच्छ ऊर्जास्रोतांतून येते. भारतासारख्या विकसनशील देशात उर्जेची मागणी दरवर्षी वाढत आहे, ती स्वच्छ ऊर्जा स्रोतांमधून पूर्ण करणं हेही मोठा आव्हान असणार आहे. ऊर्जेची वाढ गरज भागवायची असेल तर स्वच्छ ऊर्जा निर्मिती क्षेत्रात मोठी गुंतवणूक आवश्यक आहे. त्यासाठी पुढील आठ वर्षांत कोट्यावधींचा निधी आवश्यक आहे. त्यासाठी सरकारला निधी उभारण्यासाठी खूप मोठी कसरत करावी लागणार आहे.

4. कौशल्य विकास आणि रोजगार

2017-2018 च्या एनएसएसओ च्या जाहीर झालेल्या अहवालात देशात बेरोजगारीचे प्रमाण 45 वर्षातील सर्वात उच्चांकी म्हणजे 6.1% आहे. त्याचवेळेस महिलांच्या कामातील सहभागाचे प्रमाण मात्र विशेषत्वाने घसरले आहे. महिलांच्या कामातील सहभागाचे प्रमाण 2004-2005 मध्ये 42% वरून 2017-2018 मध्ये 22% वर आले आहे. लोकसंख्या शास्त्रीय लाभांशामुळे कामगार वर्गात मोठ्या प्रमाणावर लोक सहभागी होणार असले तरी लोकांना रोजगार, शिक्षण आणि कौशल्य प्रदान केले तरच या लोकसंख्या शास्त्रीय लाभांशाचा फायदा होणार आहे. परंतु हा लाभांश राज्या राज्यात वेगवेगळा आहे. तो उत्तरेत दक्षिणेच्या तुलनेत जास्त असून तेथे त्याची वाढ सुरू होते. नीती आयोगाच्या अहवालानुसार 2.3% कामगार कौशल्य प्रशिक्षित आहेत. इतर देशात हेच प्रमाण 70 ते 80 टक्के आहे. याचाच अर्थ भारतात कौशल्य विकासात संथ प्रगती आहे. भारतात कौशल्य प्रशिक्षणासाठी राष्ट्रीय स्तरावर संस्थात्मक चौकट विकसित केली आहे. कौशल्य विकास मोहिमा राज्य सरकारी स्तरावर तयार केल्या जात आहेत आणि 17 मंत्रालयांनी कौशल्याच्या बाबतीत पुढाकार घेतला आहे. खूप काही केले जात असले तरीही विविध योजना आणि कार्यक्रमांची परिणामकारक

अंमलबजावणी तळागाळातील स्तरापर्यंत केली जाण्याची गरज आहे.

5. भारतातील भूकबळी

ऑक्टोबर 2022 मध्ये जागतिक भूक निर्देशांक प्रसिद्ध झाला. Concern Worldwide आणि welt hunger hilfe या संस्थांनी संयुक्तरित्या हा अहवाल प्रसिद्ध केला. 2006 पासून हा अहवाल दरवर्षी प्रसिद्ध केला जातो. हा 17 वा अहवाल आहे. त्यात 121 देशात भारताचा क्रमांक 107 वा आहे. भारताचा समावेश गंभीर स्थिती असणाऱ्या देशांमध्ये होतो. बालकांचे पोषण ही भारताच्या दृष्टीने चिंता करण्यासारखी बाब आहे असे या अहवालात म्हटले आहे. कुपोषणामुळे होणाऱ्या बालमृत्यूची संख्या कमी व्हावी अशी अपेक्षा व्यक्त करण्यात आलेली आहे. 1990 ते 2019 दरम्यान बालमृत्यूच्या संख्येत घट झाली आहे, पण ज्या प्रमाणात घट होणे अपेक्षित होते ती अपेक्षा पूर्ण झाली नाही. Levels and trends in child mortality report 2020 नुसार भारताचा बालमृत्यू दर 34 इतका आहे. हा आकडा 1996 मध्ये 126 होता. बालमृत्यूचे प्रमाण कमी झाले असले तरी चिंता कमी झालेली नाही. जगात जितके बालमृत्यू होतात त्याच्या अर्धे (49%) बालमृत्यू नायजेरिया, भारत, पाकिस्तान कंगो आणि इथियोपिया या देशात होतात. त्यातही नायजेरिया आणि भारतात बालमृत्यू प्रमाण सर्वाधिक आहे.

6. महिला सबलीकरण

भारतात स्त्रियांच्या स्थितीचा विचार करता शिक्षण व राजकीय प्रतिनिधित्व याबाबतीत भारताची स्थिती सुधारली असली तरी आर्थिक स्तर व आरोग्य या क्षेत्रात अजून असमानता आहे. दारिद्र्य निर्मूलनाचे आव्हान पेलणे, शाश्वत विकासाकडे वाटचाल व चांगली शासन व्यवस्था निर्माण करणे या तीन महत्वाच्या गोष्टींसाठी समाजात लिंगभाव समानता असणे ही प्राथमिक गरज आहे. अर्थसंकल्प सर्व नागरिकांवर प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्षपणे परिणाम करत असतो. परंतु आजच्या काळाच्या संदर्भात त्याचे मूल्यमापन लिंग आधारित दृष्टिकोनातून होणे महत्वाचे आहे. कोणताही अर्थसंकल्प हा उपलब्ध साधनसंपत्तीचे सामाजिक व आर्थिक दृष्टिकोनातून समान वाटप करण्याचे उद्दिष्ट साध्य करत असतो. World economic forum 2022 च्या Gender inequality index नुसार भारताचा क्रमांक 146 देशात 135 वा आहे. भारताचा क्रमांक मागील वर्षाच्या तुलनेत सुधारला आहे. त्यात शिक्षण व राजकीय प्रतिनिधित्व याबाबतीत सुधारणा

झाली आहे. मात्र आर्थिक स्तर व आरोग्याच्या बाबतीत भारत अजूनही मागे आहे. भारतात स्त्रिया व मुली त्यांच्या जीवनात वेगवेगळ्या प्रकारच्या आर्थिक व सामाजिक असुरक्षितता झेलतात. यात शारीरिक शोषण, घरेलू हिंसा, हीन सामाजिक दर्जा इत्यादी. या कारणामुळे महिला सबलीकरणाशिवाय शाश्वत विकास उद्दिष्टे साध्य होणे शक्य नाही.

7. स्थलांतर

भारतीय लोकसंख्येपैकी 70 टक्के लोक ग्रामीण भागात राहतात आणि मुख्यतः कृषी आणि संबंधित क्षेत्रांमध्ये गुंतलेले आहेत. भारताच्या सकल देशांतर्गत उत्पादनात (GDP) 17 टक्के योगदान देतात. हा डेटा ग्रामीण आणि शहरी क्षेत्रांच्या विकासामध्ये लक्षणीय खंड आणि अंतर दर्शवितो. ग्रामीण आणि शहरी भागांमधील या विकासात्मक वियोगामध्ये शिक्षण, आरोग्य क्षेत्रातील असमानता, रोजगाराच्या संधी, गरजा यांचा समावेश होतो. ज्यामुळे ग्रामीण भागातून शहरी भागात मोठ्या प्रमाणावर स्थलांतर होते. त्यामुळे शहरातील पायाभूत सुविधांवर ताण वाढतो. त्यामुळे स्थलांतर थांबवणे हे शाश्वत विकास साधण्यासाठी मोठे आव्हान आहे.

8.सुदृढ आणि शाश्वत आरोग्य

शहरी भागात ही समस्या जास्त तीव्र असून अतिदात लोकसंख्या आणि प्रदूषणाचा धोकादायक दर यासह आजारी लोकांचे जास्त प्रमाण यामुळे ही समस्या अधिकच तीव्र बनली आहे. आरोग्य मंत्रालयाच्या अनुमानानुसार असंसर्गजन्य रोगांचे प्रमाण वाढत असून भारतातील सर्व मृत्यू पैकी 63% मृत्यूना ते जबाबदार आहेत. सरकार प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजना जी पाच लाखांच्या आरोग्य विमा दहा कोटी कुटुंबांना पुरवते, त्यावर लक्ष केंद्रित करत आहे. तरीसुद्धा आवश्यक निधीची तुलना केली तर प्रधानमंत्री आरोग्य विमा योजनेसाठी दिलेला निधी अगदीच किरकोळ आहे. सार्वजनिक आरोग्यावर खर्चात व्यापक वाढ आणि प्राथमिक आरोग्य पायाभूत सुविधांमध्ये अमुलाग्र सुधारणा या सार्वत्रिक आरोग्य व्याप्तीच्या दिशेने पुढे सरकण्यासाठी आवश्यक आहेत. ज्यामुळे सर्वांना सहज उपलब्ध परवडणार्या किमतीत दर्जेदार आरोग्य सुविधा पुरवली जाईल.

9. लोकसंख्या विस्फोट

भारताला भेडसवणार्या प्रमुख पर्यावरणीय आव्हानाचे मूळ कारण आहे लोकसंख्या विस्फोट. लोकसंख्या विस्फोट ही भारतातील एक मोठी आर्थिक समस्या आहे. 2011 च्या

जनगणनेनुसार 121 कोटीहून अधिक भारतीय आहेत. लोकसंख्या विस्फोट हा देशातील आर्थिक विकासाच्या मार्गातील सर्वात मोठा अडथळा आहे. या समस्येमुळे भारतात सामाजिक समस्या देखील उद्भवतात. प्रामुख्याने सामाजिक विकास, आरोग्य, स्वच्छता, शिक्षण, राष्ट्रीय उत्पन्न इत्यादी अनेक घटकांना लोकसंख्या वाढ प्रभावित करते.

10. हरितगृह वायू उत्सर्जन

भारतातील सर्वात धक्कादायक सूचक म्हणजे हरितगृह वायू उत्सर्जनाचा दर. भारतातील हरितगृह वायू उत्सर्जन जगातील तिसऱ्या क्रमांकाचे आहे. याचा मुख्य स्रोत कोळसा आहे, जो अत्यंत स्वस्त असल्यामुळे मोठ्या प्रमाणावर वापरला जातो. भारत दरवर्षी 3 गिगाटन हरितगृह वायू उत्सर्जित करतो. हे प्रतिव्यक्ती सुमारे अडीच टन बनलेले आहे. जे जगाच्या सरासरीच्या निम्मे आहे. त्यामुळे हरितगृह वायू उत्सर्जन परिसंस्थेतील पर्यावरणीय संतुलन नियंत्रित करण्यासाठी प्रतिबंध करणे आवश्यक आहे. भारताची वाढती लोकसंख्या आणि झपाटवे वाढणारी अर्थव्यवस्था अलीकडच्या काळात दशकात उत्सर्जनात लक्षणे वाढ झाली आहे. भारताच्या आर्थिक विकासाला कोळशाच्या उर्जेमुळे चालना मिळाली आहे, जी देशाच्या समोर 70 टक्के वीज पुरवठ्याचे उत्पादन करते. कोळसा हे सर्वात कार्बन केंद्रित जीवाश्म इंधन आहे. आणि 2020 मध्ये भारतात 1.6 गट co2 सोडण्यात आले. हे त्यावर्षी देशाच्या एकूण उत्सर्जनाच्या जवळपास 70 टक्के होते. कोळशावर चालणार्या पावर प्लांट द्वारे प्रचंड प्रमाणात co2 तयार होतो. याचा अर्थ वीज आणि उष्णता क्षेत्र हे भारतातील सर्वाधिक कार्बन प्रदूषण करणारे क्षेत्र आहे. भारताच्या स्वातंत्र्य जलद आर्थिक वाढीने लाखो लोकांना गरिबीतून बाहेर काढले असले तरी ते पर्यावरणावर प्रचंड दबाव टाकत आहेत. प्रामुख्याने न टिकणार्या वापराच्या वाढत्या पद्धतीचा परिणाम वायू प्रदूषण, पाण्याची टंचाई आणि कचरा निर्मितीवर झाला आहे. विशेषतः या पद्धती मानवी आणि पर्यावरणीय आरोग्यास धोका निर्माण करतात. असुरक्षित स्वच्छता, उपचार न केलेल्या सांडपाण्याची विल्हेवाट लावणे आणि अॅगो केमिकल्स चा वापर जलजन्य रोगांच्या वाढीस कारणीभूत ठरला आहे. याव्यतिरिक्त वाहनांचे प्रदूषण, औद्योगिक उत्सर्जन आणि जीवाश्म इंधन जाळणे हे श्वसन आणि फुफुसांच्या आजारांना मुख्यतः योगदान देत आहेत.

निष्कर्ष :

शाश्वत विकासाची उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी सरकारला काही कठोर निर्णय घ्यावे लागतील. तसेच विविध योजनांची अंमलबजावणी करावी लागेल. वस्तूचे उत्पादन करताना त्यांची पर्यावरणीय मूल्य लक्षात घेऊन सर्व वस्तूंच्या किमतीची पुनर्रचना करावी लागेल. त्याचप्रमाणे अपारंपरिक ऊर्जा साधनांच्या उपकरणावर सवलत द्यावी लागेल. शाश्वत ग्रामीण विकास राष्ट्रांच्या आर्थिक, सामाजिक आणि पर्यावरणीय व्यवहार्यतेसाठी महत्त्वपूर्ण आहे. दारिद्र्य निर्मूलनासाठी हे अत्यंत आवश्यक आहे. कारण संबंध जगामध्ये गरिबी ही ग्रामीण भागामध्ये अत्याधिक आहे. शाश्वत जीवन जगण्यास हातभार लावणाऱ्या ग्रामीण विकासाच्या उपक्रमांसोबत समन्वय साधायला हवा. जागतिक पातळीवर, प्रादेशिक, राष्ट्रीय आणि स्थानिक पातळीवर वेगवेगळ्या तज्ञांचा सल्ला घेऊन सर्वसामान्य लोकांचा विकास प्रक्रियेमध्ये सहभाग वाढवून होणाऱ्या प्रयत्नांच्या माध्यमातूनच आपण दारिद्र्य निर्मूलन करू शकतो व ग्रामीण भागातून शहराकडे होणारे स्थलांतर रोखू शकतो. शासनाने शाश्वत विकास साधण्यासाठी जनतेला उत्पन्नाची, रोजगाराची साधने

उपलब्ध करून द्यावीत. देशातील, राज्यातील नैसर्गिक साधन संपत्तीचे मोजमाप करून समान वाटप करावे. नागरिकांच्या क्षमतांचा विचार करावा. अशा अनेक उपाययोजना केल्याशिवाय शाश्वत विकासाची पेलवता येणार नाही.

संदर्भसूची

1. Nity Aayog SDG india index 2018
2. Reports on Ministry of Panchayati Raj - Government of India (sustainable development goals in panchayati raj)
3. India VNR 2020 Nity Aayog. Govt. Of india. Decode of action - Taking SDG from globe to Local.
4. vision document 2019-2024.ministry of rural development.
5. stockholm conference report 1972-UN Rio- summit 1992 report UN.
6. UN Millennium summit report 2000.
7. economic survey of India 2022.
8. sustainable development in India (book) डॉ. एस. व्ही. ढमढेरे